

Az árnyékvilág varázslói – Költészet és történelemfilozófia Schiller versében, *A művészekben*

Miklós Tamás

Közismert, hogy Schiller nem csupán leibnizi, wolfi, kanti filozófiai szövegek értő olvasója, hanem komoly továbbgondolója is volt, s teoretikus írásainak visszhangja is jelentős volt és maradt. Bár e recepció elsősorban művészetfilozófiai szempontból értékelte az egyébként műalkotásként is remek szövegeket, természetesen a történelem és a történelemfilozófia iránti szenvedélyes schilleri érdeklődés is sokszor szóba került. Az utóbbi években olyan, a művészet- és a történelemfilozófiai gondolatok összetartozását kiemelő írások is születtek, amelyek felidéznek, hogy elválaszthatatlanságuk Schiller szövegeiben egykor Wieland vagy Schlegel számára éppúgy magától értetődő volt, ahogyan maga Schiller is egyértelművé tette ezt például Gottfried Körnerhez írt leveleiben.

Abban, hogy pontosan miként is rekonstruálható Schiller történelemfelfogása, s ezen belül művészet és történelemszemlélet viszonya, valamint hogy mennyire eredetiek illetve konzekvensek történelemfilozófiai gondolatai, megoszlanak az olvasói vélemények. E szövegek irodalmi kvalitásai azonban kezdettől lenyűgözték a közönséget, s páratlan nyelvi erejük okán sok olvasó szemében Schiller írásai a felvilágosodás nyomán születő klasszikus német történelemfilozófiai gondolatok reprezentatív megfogalmazásainak számítanak.

A legeggyértelműbben történelemfilozófiai írásnak tekintett 1789-es *jénai székfoglalót* általában a felvilágosodás történelmi optimizmusa, a végső értelemmel bíró történelem eszméjének tipikus szövegeként szokás olvasni. Ahogyan a néhány hónappal korábban, 1788/1789 telén írt nagy filozófiai költeményt, *A művészek* című verset is. E művek számos értelmezője dicséri „ama

legszebb próza pompás áramlását, melyben méltó testet öltenek a legfennköltebb gondolatok”.

Míthogy máig születnek olyan szöveginterpretációk, amelyek „az euforikus történelemfilozófiai optimizmus afrodisziákumának” tulajdonítják a korabeli roppant közönségsikert, korábban, más írásokban igyekeztem bemutatni, hogy egyrészt a jénai székfoglaló pusztán optikai csalódásnak tartotta az értelmes végcél felé haladó történelem eszméjét, amelyben elménk a vágyai mentén általa konstruált világot szeretné valóságnak látni, s hogy másrészt *A fenségesről* írt későbbi esszé már egyenesen ezen önmegtévesztő, az értelm nélküli világnak értelmet tulajdonító/kölcsönző konstrukció teljes hiábavalóságáról, tarthatatlanságáról szól. Ha a *jénai beszéd* – olvasatom szerint – bravúros ironiával kétségeket fogalmazott meg az értelemmel bíró történelem filozófiai gondolatát illetően, akkor *A fenségesről* írtak immár minden kétséget eloszlatva tekintik száználmas és haszontalan önhazugságnak ezt az eszmét.

Most azt szeretném jelezni, hogy már *A művészek* című költeményt sincs alapunk valamiféle történelemfilozófiai optimizmus szövegeként olvasni. Éppen ellenkezőleg: e három, közvetlenül történelemfilozófiai vonatkozású szöveg a *történelemfilozófia mind radikálisabbá váló schilleri kritikájának három lépőjeként* is értelmezhető. Olyan gondolatmenetként, amely Schillert az őt inspiráló Kant- (illetve Leibniz-, Wolf-) olvasmányokból kiindulva logikus, ám e szövegek szerzői által aligha kívánt irányba vezette.

Az a gondolat, hogy *A művészek* és a *jénai beszéd* egymás fényében természetesen értelmezhetőek, nem új. Természetesen a komolyabb olvasók e szövegekben (különösen a költeményben) kezdettől felfigyeltek a spekuláció és az empiria, a költészet és tudomány közötti bonyolult, vagy éppen feszültnek megérett viszonyra, arra, hogy Schillert épp ez a viszony foglalkoztatja. Többnyire azonban vagy egyáltalán nem tekintették problematikusnak ezt a viszonyt, mert úgy vélték, Schiller a költészetnek, a képzeletnek a történelmi megismerést kiegészítő (illetve a tudományos megértést előkészítő) vagy annak befogadását megkönnyítő szerepéről, létjogosultságáról ír, vagy éppenséggel azt panaszták fel, miként Wieland, hogy túlságosan is alárendelt szerepet kap ebben a viszonyban a művészet, amely szerinte Schillernél a tudomány szolgálatára van. Utóbbi Schiller hevesen visszautasítja, s bele is írja a költemény újabb változatába, mennyire nem így gondolta. Azt hiszem, annyira nem így gondolta, hogy viszonyuk épp fordított: *A művészek* – „Schiller költői történelemfilozófiája”, ahogyan egy értelmezője nevezi – a költészetet mint a tudomány és a racionális ambíciójú történelemfilozófia végső menedékét mutatja be.

Anélkül, hogy most *A művészek* igen jelentős recepciótörténetét felidézhetném, szeretném jelezni, hogy amennyiben a szöveg alapján úgy találjuk, Schiller a történelem művészi megragadását nem pusztán a történelmi megismerés egy alsóbb, „gyermeki” fokának tekinti (olyannyira nem, hogy szerinte a tudomány is csupán akkor remélheti céljait megközelíteni, ha maga is művészetté lesz), s amennyiben komolyan vesszük a szerző sorait a költészet történelemfilozófiai szerepéről (vagyis arról, hogy a művészet nem csak a megismerés kezdetén és végén, hanem egész folyamatában jelen van), akkor a költészet himnikus méltatása szerintem itt meglehetősen új, következményteljes értelmet kap.

A költészet és a spekuláció történelemfilozófiai szerepe sem Schiller, sem a mesterének tekintett Kant szemében *nem ártatlan*. Ha ugyanis azt kérdezzük, felfogható-e a történelem értelmes folyamatként, az ész történeteként – s e kérdés ismeretesen a német idealizmus egyik nagy kérdése volt –, akkor a töprengőt a költészethez utaló válasz cseppet sem problémátlan. Kant a *Világpolgár-esszé* végén teszi fel a költészet és a történelemfilozófia megkülönböztethetőségének kényes kérdését – s azt hiszem, Schiller már *A művészekben* könyörtelen választ ad erre, hogy válasza azután további szövegeiben formálódjék még erősebbé.

A vers szerint a költészet feladata, hogy a szűkös életet (*das dürftige Leben*) egy árnyékvilággal (*Schattenwelt*) váltsa fel, s a történelem rettenetes ismeretlenét a költői megszépítés révén egyfajta lakodalmas öltözéknek (*Brautgewand*) kell elfednie. Ha e kép nem volna elég, Schiller a következő sorban brutálisabb hasonlattal segít: úgy leplezi a művészet a történelmi valóságot, ahogyan az urna rejti el a halott csontokat. *Kegyes varázskép (holder Zauberschein) ez.*

Die bunten Ufer tanzend schweben,
Das Abendrot, das Blütenfeld,
So schimmert auf dem dürftigen Leben
Der Dichtung muntre Schattenwelt.
Ihr führet uns im Brautgewande
Die fürchterliche Unbekannte,
Die unerweichte Parze vor.
Wie eure Urnen die Gebeine,
Deckt ihr mit holdem Zauberscheine
Der Sorgen schauervollen Chor.

[Mint a kristály patakvizek
Tükrén a partnak tánca reszket,
S ringnak a rétek és egek:
A szűkös léten úgy lebegtet
A költészet árnyképeket.
Ti lakodalmas öltözetben
Hozzátok élénk a kegyetlen
Párkát, kitől a szív remeg,
És mint urnátok hamvainkat,
Úgy rejti sötét gondjainkat
Szelíd, varázsos fényetek.]

Schiller tehát itt egyáltalán nem a történelemben, a valóságban érvényesülő észről, vagy belső értelemmel bíró folyamatról ír, hanem a művészet varázsképéről. A magában szomorú élet csak ott elviselhető, ahol a művészet azzá teszi:

Wie lacht die Menschheit, wo ihr weilet,
Wie traurig liegt sie hinter euch!

[Mily víg az ember, hol ti éltek,
s mily szomorú nélkületek!]

Az emberi sors vigasztalansága a kiűzetéstörténet schilleri újrafogalmazásában annak megnyilvánulása, hogy a teremtő eltaszította az embert színe elől, halandóságra ítélte, s az égiek is mind elfordultak tőle. Egyedül a szépség követte őt, előzött kegyeltjét nagylelkűen a halandók világába, hogy *létének börtönfalára édes csalással Elíziumot fessen*.

Als der Erschaffende von seinem Angesichte
Den Menschen in die Sterblichkeit verwies
[...]
Als alle Himmlischen ihr Antlitz von ihm wandten,
Schloß sie, die Menschliche, allein
Mit dem verlassenen Verbannten
Großmüthig in die Sterblichkeit sich ein.
Hier schwebt sie, mit gesenktem Fluge,
Um ihren Liebling, nah am Sinnenland,

Und malt mit lieblichem Betrüge
Elysium auf seine Kerkerwand.

[Midőn az alkotó az embert eltaszítva
Halandóság sorsával verte meg
[...]
Midőn, megvetve őt, mindannyian magára
Hagyták az égiek között,
Ő, a jószívű, nyomdokán a
Halandóságba költözött.
És most kedveltje körül szárnyal,
Az érzéki világ körül suhog,
S fölfesti szerelmes csalással
Börtönfalára Elysiumot.]

Schiller azonban még tovább lép a világrend hiányának jelzésében. Az édes család úgy látszik, nem pusztán az ember vigaszára szolgál, arra maga a teremtés is rászorulhat. Hiszen a darabjaira hullt világ *a teremtés szűgyene*, csak a művészet, a költészet gazdag harmóniajátékaira való szellemi, érzelmi nyitottságunk teszi lehetővé számunkra, hogy teljességként tekintsünk világunkra, s egy világterv részeként lássuk mozzanatait:

Je weiter sich Gedanken und Gefühle
Dem üppigeren Harmonienspiele,
Dem reichern Strom der Schönheit aufgetan –
Je schönre Glieder aus dem Weltenplan,
Die jetzt verstümmelt seine Schöpfung schänden,
Sieht er die hohen Formen dann vollenden...

[Minél jobban tárul ki elme s lélek
A harmóniák buja özönének,
Szíva a szépség gazdag árjait:
A világterv annál szebb tagjait
Láthatja majd kiteljesedni csonka
Létük ködéből hibátlan idomba]

A „világ harmóniáját” persze az alkotó emberi szellem önmagából vetíti ki a „szférákra”, hogy azután világrendként magasztalhasa:

Leiht er den Sphären seine Harmonie,
Und preiset er das Weltgebäude,
So prangt es durch die Symmetrie.

[Magából ad [...]
A szféráknak kölcsön harmóniát.
És ha a világrendet áldja,
Dícséri a szimmetriát.]

A valóságos világrend hiánya a világbeli *igazság hiányát* jelentené. Az ember azonban a művészet révén azzal a különleges képességgel rendelkezik, hogy a világ hiányával a költészet világát szegezze szembe. A költészet *szent mágiája* lehetővé teszi, hogy:

Von ihrer Zeit verstoßen, flüchte
Die ernste Wahrheit zum Gedichte...

[Ha kora számkiveti, leljen
Az igazság hazát a versben]

Ha a valóságos idő nem biztosít teret a magasabb igazság számára, hanem ellenséges azzal szemben, „üldözi” (*verfolgt*) azt, akkor a *költészet világának* kell bosszút állnia *az idő valóságán*.

In ihres Glanzes höchster Fülle,
Furchtbarer in des Reizes Hülle,
Erstehe sie in dem Gesange
Und räche sich mit Siegesklänge
An des Verfolgers feigem Ohr.

[Fénye teljtől vértetzeten,
Bájában még félelmesebben,
Dalban lépjen ki a világra,
Úgy álljon, győzelmet kiáltva
Bosszút az üldöző felett.]

Az embert Schiller költeménye szerint művészet teszi emberré, vagyis világgal bíró lénné. Az ember igazi története annak története, hogyan teremtett, teremt – mert *kénytelen teremteni* – a művészet által egy új, *másik, elviselhetőbb valóságot*.

A művészet nélküli, a szépség emberi mértéke nélküli világ vad, kaotikus és minden értelem hiányzik belőle:

Ein unermessner Bau, im schwarzen Flor der Nacht
Nächst um ihn her mit mattem Strahle nur beschienen,
Ein streitendes Gestaltenheer,
Die seinen Sinn in Sklavenbanden hielten
Und ungesellig, rauh wie er,
Mit tausend Kräften auf ihn zielten,
So stand die Schöpfung vor dem Wilden.

[Idomtalan tömeg, körötte éj lobog,
S egy-egy fakó sugár rá tompa fényt vet,
Tülekű alakok rajta,
Amely értelmét rabságba igazta,
És oly ádázul, mint a lét maga,
Rohant rá, hogy porig alázza: –
Ilyen volt a vadak világa.]

Az embert metafizikai számkivettségébe, otthontalanságába egyedül követő művészetek azonban menekülést kínálnak szellemének: lehetővé teszik, hogy az ember, mintegy dacolva a teremtő elfordulásával, a világ idegenségével, világszerűtlenségével a lét üres börtönfalára egy saját világot varázsoljon. A vad árnyak az árnyak szép harmóniájává, rendjévé bűvölhetőek, fűzhetőek – akár csokorba a mező vad virágai. Egy új, második, emberi szellem szülte művészi természet, világ képe ez – „*önmaga szép fantoma*” (*ibr eignes liebliches Phantom*).

Nem hiszem, hogy e költemény az önmagában értelemmel bíró történelem apológiájaként volna interpretálható. Sokkal inkább tűnik a valóság tompa történéseivel szembeszegezett költői teremtő erő drámájának, azon erőfeszítés történetének, ahogyan a költészet minden *varázsserejét* (*Zauberkräfte*) bevetve egy árnyékvilágot (*Schattenwelt*) fest a fenyegetőn értelemnélküli árnyakkal ijesztő börtönfalra, egy elviselhetőnek, sőt élvezhetőnek látszó, saját,

szemléltethető *pótvilágot*. E világ nem isteni, vagy természeti, hanem emberi léptékekkel mért, emberarcú világ. „Embermérlegen mért lét.”

Éppen a művészi szemléletben testet öltő distancia, a művész és szemlélete tárgyának reflexív megkülönböztetése mutatja csak a szellem számára világként azt, amit lát, s biztosítja egyben saját, szellemként való létét. A szellem örömei csak a távolból intenek (*die aus der Ferne nur ihn weiden*). Schiller ezt a dombtetőről a világra tekintő – vagyis az adottól való távolság által lehetővé tett – szemlélet képében festi meg. Nem a történelem értelmes folyamáról (s ennek előbb a játékos művészet, majd a tudomány általi mind teljesebb megismerhetőségéről), hanem az emberi szellemnek az értelemnélküliséggel *szembeszegülő* önteremtéséről szól tehát *A művészek*. A költő, az emberi szellem feladata ezek szerint nem a történelem értelmének felmutatása vagy bizonyítása, nem is az evilági emberi üdvözülés ígérete (ahogy Rónay György egyébként igen szép, de olykor persze pontatlan fordításából talán gondolhatni), hanem az ember *méltóságának* őrzése.

Der Menschheit Würde ist in eure Hand gegeben,
Bewahret sie!
Sie sinkt mit euch! Mit euch wird sie sich heben!

[Költő, az emberüdv kezébe van lerakva,
Vigyázz tehát!
Veled hanyatlik, veled száll magasba!]

Talán elegendő e néhány utalás annak jelzésére, hogy másról van itt szó, mint euforikus történelmi haladáshitról, naiv optimizmusról. S az is látható, milyen szoros és milyen jellegű kapcsolat fűzi egymáshoz a művészet „varázserejét”, „börtönfalra festett édes csalását”, „harmóniajátékát”, „kedves kísértetét”, a szellem világra vetített „kölcsonharmóniáját”, „önmaga szép fantomát” középpontba állító költeményt, s a nem sokkal később megtartott *jénai előadást*, melyben arról olvashatunk, hogy a „filozófiai értelem művi kötelemekekkel fűzi rendszerré, magasztosítja ésszerűen összefüggő egésszé” az egyébként töredékeknek mutatkozó összefüggéstelen történelmi törmeléseket. A filozófikus szellemet – írja ott Schiller – ösztöne arra indítja, hogy saját ésszerű természetéhez szabjon hozzá maga körül mindent, megkomponálva egy olyan egészet, amely persze csak a szellem képzeletében adott... A költemény szavaival: „Önmaga szép fantomját”. A szellem tehát – így a *jénai beszédnek* a versből már ismerős fordulata – „magamagából meríti a harmóni-

át, s plántálja el a dolgok rendjében önmagán kívül, azaz visz ésszerű célzatot a dolgok menetébe, teleologikus elvet a világtörténelembé”. A jénai szövegben említett, kegyesen elfedő „optikai csalódás” az „édes csalás” gondolatát folytatja immár kevesebb szimpátiával. Hogy azután *A fenségesről* lapjain nyersen leszámoljon „az értelem gyatra fáklyája” melletti minden naiv kísérlettel, a szép fantomokkal, amelyek a szellem eszközeivel „összhangba próbálták volna hozni azt, amit a morális világ követel azzal, amit a valóság teljesít”, s igyekeztek volna humanizálni legalább a magunk szemében a természetet és a történelmet. Amikor az ész a szellem utolsó védhető, még nem mindenestül önelvesztő pozícióját a vadul bizarrnak *elismert* természet és történelem kóoszát *csodáló*, immár egy minden érzéki és értelmi megragadásról, világgá formálásról lemondó, tisztán esztétikai szemlélésben reméli megőrizhetni, akkor újra s végleg egymásra talál minden művészi és filozófiai varázslat, mégpedig közös bukásukban, a varázskísérletek kudarcában, a puszta vadságában előtűk hömpölygő valóságra meredve. De legalább még beszámol erről a szellem, és mivel Schiller tollával teszi ezt, ez egyszer még újra győz.